

Nyugati népek megnevezéseinek változásai a magyar nyelvben*

Egyik, e dolgozattal egy időben megjelenő írásomban az ómagyar kori településnevek létrehozásában szerepet játszó törökségi népek elnevezéseinek vizsgálatával foglalkozom (vö. RÁCZ 2010). Elsődleges célom annak a bemutatása, hogyan változott a fentebb említett népeket megnevező etnonimák jelentése az ómagyar kortól napjainkig. Mostani munkám szervesen kapcsolódik a másik íráshoz, mivel e helyen az ómagyar korban a Kárpát-medencében megjelenő újlatin és germán népek elnevezéseinek szemantikáját vizsgálom meg. A két írás elvi és módszertani alapjai azonosak, így ezek ismételt bemutatásától eltekintek.

1. oláh ~ román

Anonymus a Gesta Hungarorumban a honfoglalás kori Kárpát-medence egyik népcsoportját a latin nyelvben használatos *Blacus* (*Blachii*, *Blasii*, *Blacorum*) néven említette. Ez a *vlach* népnév francia helyesírású alakja, amely a Kárpát-medence 9. századi frank népségét jelölte, s a korabeli német és szláv forrásokban egyaránt a rómaiakra vagy egyszerűen romanizált lakosságra vonatkozott (KMTL. *blakok*), sőt a bizánci kútfőkben nem is kizárólag etnikumot, hanem pásztor foglalkozást jelentett, s tudjuk, hogy a románság az egész középkorban ezt a foglalkozást üzte (vö. MAKKAI 1943: 356). Anonymus a Gesta Hungarorum 9. fejezetében a honfoglalás előtti és a honfoglalás korának pannóniai lakói között a szlávok és a bolgárok mellett egy *blach* (*vlach*) nevű, illetve egy „rómaiak pásztorá”-nak (*pastores Romanorum*) nevezett népcsoportot is említ tudatosan megkülönböztetve őket egymástól.¹ VESZPRÉMY LÁSZLÓ Anonymus munkájához fűzött jegyzeteiben megállapítja, hogy „Vlachokon a románok értendők, akik azonban a szöveg szerint nem azonosak a rómaiak pásztoraival. Magyarországot több, egymástól független nyugati forrás is a rómaiak legelőjének mondja.” (1999: 56). A *vlach* népcsoportot Anonymus Erdélybe helyezte,

* A tanulmány megjelenését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

¹ Anonymus elbeszélése szerint az orosz vezérek arra kérték Álmost, hogy „Pannónia földjére szálljanak alá (...) Elmondták ugyanis, hogy itt a Duna, a Tisza és más jóféle halakban bővelkedő nevezetes folyók vizei folynak össze. A földet szlávok, bolgárok és vlachok, v a l a m i n t a rómaiak pásztorai lakják, mert Pannónia földjét Attila király halála után a rómaiak legelőjének nevezték, mivel nyájai ott legelésztek.” (VESZPRÉMY 1999: 16; a ritkítás tőlem: R. A.).

mert abból indult ki, hogy a honfoglaláskor az ország területén az egyes népek ott éltek, ahol az ő idejében, a 12–13. század fordulóján is, s az ország mindazon népekkel volt szomszédos, akikkel az ő korában is. DEÉR JÓZSEF hangsúlyozta, hogy „a korai középkorban a *vlach* népnév nem szükségképpen és kizárólagosan a mai románság ősére vonatkozik, hanem értelme sokkal általánosabb” (1943: 96). Véleménye szerint „a *blachi* tehát az erdélyi oláhságra, míg a *pastores Romanorum* egy dunántúli és latin jellegű népelemre vonatkozik, mely még a magyarok bejövetele idején is közvetlen »római« vezetés alatt áll. E következetes és így nyilvánvalóan tudatos megkülönböztetés célja csakis az lehetett, hogy a királyi jegyző más népnek tekintette a régi Gestában szereplő *vlach* római pásztorokat és a velük azonos nevű erdélyi oláhokat. Az előbbieket a rómaiakkal hozza kapcsolatba, az utóbbiakat nem.” (i. m. 98).

JAKÓ ZSIGMOND a Bihar megyei Tótalmás település 1421-ből származó *possessio walachalis Tothalmas* névadatára hívta fel a figyelmet, amelyben a név és a latin leírás közötti feltűnő ellentmondást véleménye szerint csak egyetlen módon lehet feloldani: „a *vlach* elnevezés alatt nem feltétlenül szükséges román nemzetiségű lakosságot keresni. Szlávok, esetleg románok is települtek itt rá a magyarságra, s ezt a különböző nemzetiségű, de azonos módon pásztorokodó népséget foglalta egybe a *vlach* elnevezés.” (1940: 194). Ez a példa is alátámasztja tehát azt, hogy a korabeli *vlach* megnevezést nem tarthatjuk minden esetben egyenértékűnek a később használatos ’román’ jelentésű *oláh* névvel. KRISTÓ GYULA Bereg, Gömör, Ung és Zemplén vármegye néhány oklevél által *vlach*-nak nevezett betelepülőinek rutén voltát hangsúlyozza, s a hasonló, sajátos „jelöléskeveredés” magyarázatoként azt a jelenséget is megemlíti, hogy a szláv népek (így a rutének) élére megtelepedésük szervezésének feladatát ellátva gyakran álltak *vlachok* (románok), mivel így a szlávok is részesültek mindazon kedvezményben, ami a *vlachok*at megillette. Ezért is okozhat sokszor komoly nehézséget annak a megállapítása, hogy nyelvi-etnikai értelemben *vlach* (oláh, azaz román) vagy rutén népeiségről szól-e egy-egy forrás (2003: 103–104, 107). A fent említett Tótalmás esetén túl szép példája mindennek a Szatmár megyei Oroszfalu is, amelynek az 1491-ből származó *Orozfalwa* adata az oklevél szövegében szintén a *possessio wolachalis* minősítéssel jelenik meg: tehát a névbeli *orosz* etnonima és a latin nyelvű minősítésbeli *vlach* egyaránt rutén lakosságot takar (Cs. 1: 482, MAKSAI 1940: 185, NÉMETH 2008: 205).

A történeti irodalom szerint a vándorló román juhászok korán megjelenhettek a Duna mentén, s beilleszkedtek a besenyők politikai és gazdasági rendjébe. Amikor azonban a besenyő törzsszövetség más nomád népek támogatásával felbomlott, jelentős besenyő népség érkezett Magyarországra, akik a 12. század elején sodorhatták magukkal azokat a románokat, akiket Anonymus a fentebb említett okok miatt mint erdélyi őslakosokat említett a század végén (vö. MAKKAJ 1943: 338). Ennek a Kárpát-medence keleti részén meg-

jelenő román etnikumnak volt a neve a kezdeti időszakban az *oláh*, amely nyelvünkben déli szláv eredetű: a *vlach* alakra vezethető vissza, ennek forrása pedig az ósszl. **volch* (vö. KNEZSA 1955: 359, MAKKAI 1987: 241). A magyar név alak **bolah* > *olah* hangváltozással alakulhatott ki. A RMGL. az *olah* első köznevi adatközlését a Budapesti kódexből idézi 1456 körülről. A lexéma végső soron germán, s eredetileg a keltákat, majd a romanizált keltákat, illetve valamennyi újlatin nyelvű népet jelölte (vö. TESz. *olasz*). Az olaszok első szórványos nyoma tehát a 13. század elején észlelhetők, de jelentősebb román lakossággal egész Erdély déli peremén a 13. század közepétől számolhatunk (vö. KRISTÓ 2003: 192–194, illetve KMTL. *román–magyar kapcsolatok, románok*).

Besenyőkkel együtt tűnik fel a 13. század elején a románság az elsőnek ismert dél-erdélyi szállásterületein, Fogaras és Hátszeg vidékén. Településnévben a *blach* forma legkorábban az ország keleti részén fekvő Fogarasföldön jelenik meg egy 1222/1280-as datálású *terram Blacorum* névadatban, illetve ugyane település neve [1285]-ben *Olachi* formában adatható (Gy. 2: 450). Azon a vidéken, ahová Anonymus helyezi őket: a Kolozsvár és Nagyvárad közti erdős hegységben találjuk a Magyarországon ismert legkorábbi román telepet is 1283-ban (*Olahteluk*, Bihar vm.; vö. RÁCZ 2005: 81), közelében pedig számos besenyő szállásnak maradt helynévi nyoma. Személynévként esetleg ide vonható lenne egy 1258-ból származó oklevél *Ola* (ÁSz.) névformája,² amelyre csupán ezt az egyetlen előfordulást tudja idézni FEHÉRTÓI, s a bizonytalanságot ráadásul az is erősítheti, hogy a korban a névvégi *h* (bár nem kizárólagosan, de) az esetek túlnyomó többségében jelen volt, ami erről a formáról viszont hiányzik.

Az *oláh* népnév az ómagyar kori névanyagban 78 település 258 adatában szerepel, s a települések földrajzi elhelyezkedését tekintve nyilvánvaló tömbösödést figyelhetünk meg: az ország keleti vidékén az egymás szomszédságában lévő Kolozs (29), Torda (9), Bihar (8), Erdélyi Fehér (6), Küküllő (4), Hunyad (4) vármegyékben vannak jelen nagyobb számban, s az összes többi hasonló elnevezésű település a Tisza vonalának É–D-i meghosszabbításától K-re található.

A szintén ezt az etnikumot jelölő, a helynevekben ugyancsak kései adatlású *román* népnév a magyarban román eredetű jövevényszó (rom. *român*, TESz.). Településnevekben a 14. század első harmadában jelent meg, de ahogyan az *oláh*, úgy a *román* is kizárólag csak jelzői névrész szerepében állt (1326: *Romanfolde* ~ *Rumanfeuldy*, 1331: *Romanfeulde*, Baranya vm.; 1330: *Rumantheleke*, Abaúj vm.; illetve lásd még KMHsz. 1: 233), s nagyon valószínű, hogy esetükben személynévi áttételről van szó. Ezt a lehetőséget erősíti e nevek jelölt birtokos jelzős szerkezete is, de emellett azt is hangsúlyoznunk kell: e lexémák személynévvé válásának feltétele közszóként való előzetes használatuk kellett, hogy legyen. Éppen ezért a fentebb említett, legkorábbinak mondott névalakok

² A személynév másféle magyarzatához lásd FNESz. *Ola*, valamint az ott hivatkozott további irodalom is.

mellett esetleg még idevonhatók a 13. század első harmadától adatolható Szatmár megyei *Román* ~ *Románd*³ település, illetve Veszprém megyei *Román*⁴ települések adatai is. Ezek előzménye a *Roman* (1227, ÁSz.), esetleg a latin *Romanus* 'római ember' (1221/1324: *Romanum* filium Georgii, ÁSz.) személynév is lehetett, de végső soron maga a népnév is erre az eredetre megy vissza (TESz., illetve vö. FNESz. *Románd*). (Igaz ugyanakkor, hogy a TESz. a *román* lexéma főnévi 'újlatin nyelvet beszélő délkelet-európai nép tagja' jelentésére egy nagyon kései, 1705-ből származó *rumuj* alakot említ.) Amennyiben a fenti esetekben népnévi származást feltételezünk, az idézett adatok egyedülállóak lennének a népnév településnévbéli nem jelzői szerepű megjelenéseként. A *román* lexéma az ómagyar időszak 11 településének 25 névalakjában szerepel, de ezek a települések nem mutatnak olyan csoportos földrajzi elhelyezkedést, mint amelyet az *oláh* esetében megfigyelhettünk. Ebből arra következtethetünk, hogy a népnév személynévi használata kétségteljesen bizonyítja magának a népnévnek a meglétét, de az adott etnikum elterjedtségére, földrajzi elhelyezkedésére a szó helynevekben való előfordulása aligha utalhat.

Családnévi használatban az *oláh* legkorábbi adata 1418-ból való (Stephanus *Olah*, RMCsSz.). Napjainkban a tízmilliónyi magyar állampolgár közül 38 570 viseli az *Oláh* ~ *Olah* stb.⁵ családnevet (HAJDÚ 2010: 354). A *román* ebben a funkcióban a RMCsSz. szerint 1478-ból adatolható először (Andrea *Roman*), s KÁZMÉR megjegyzi, hogy a „*román* népnévből aligha származtatható: a köznévre csak a 18. sz. elejéről vannak adatok” (RMCsSz., de lásd a korábbi megjegyzésemet). Igen figyelemre méltó, hogy ez ma csupán 2132 személy családneve *Román* ~ *Roman* stb. alakban (HAJDÚ 2010: 400). A kiveszett és a ma is használatban lévő népnévi alakok családnevekben való megjelenésének arányairól megállapítható, hogy a közsóként kiavulóban lévő *oláh* a családnevek között jóval nagyobb arányban van jelen, míg a mai sztenderd nyelvhasználatban alkalmazott *román* ugyan szintén létezik a családnevek között, de jóval csekélyebb használatúnak látszik. Mindez arra utal, hogy e két etnonimának a magyar nyelvbeli szerepe a családnevek kialakulásának idején a mai használatához képest éppen ellentétes lehetett.

Az *oláh* és a *román* népnevek közszóji használatának nyomait régi szótárainkban keresve azt látjuk, hogy SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1611), PÁPAI PÁRIZ FERENC (1801) és KRESZNERICS FERENC (1831) munkája az *oláh* lexémát 'Valachus'-ként, népnévi jelentésű közsóként adja meg, míg a szerkesztők a *román* szócikket nem vették fel szótárukba. A CZUCZOR–FOGARASI-szótárban (1862) viszont már mindkét etnonimát megtaláljuk. Az *oláh* a „Római gyarmatoktól, il-

³ 1231: *Romad* (ComSzat. 143, ÁÚO. 11: 232, Maksai 203), 1338: *Romad* (Cs. 1: 484), 1393, 1397: *Roman* (ComSzat. 143, Zs. 1: 3182), 1397: *Ruman* (Cs. 1: 484; Szatmár vm.).

⁴ 1234–1270, 1452, 1488: *Roman* (Cs. 3: 249, ÁÚO. 2: 9; Veszprém vm.).

⁵ A mai családnévalakokat előfordulásuk számának megfelelően, csökkenő rendben közlöm.

letőleg ezekkel vegyült népektől származott román nyelvű nép neve, Magyarország keleti oldalán, Erdélyben, és ezzel határos Oláhországban, Moldvában és Bukovinában”. A leírás arra is felhívja a figyelmet, hogy ez a népnév szinonimája a *román*-nak, ennek ellenére bizonyos nyelvi alkalmazásukban mégsem cserélhetők fel. „Az *oláh* név a magyar nyelvben oly divatszerű, mint a *deutsch* helyett a *német*, *szlovák* h. a *tót*, *polyák* h. a *lengyel*, *taliano* h. az *olasz*. Nagyszámu helynevek jelzője, s mint olyat zavar nélkül nem lehet »román« névvel felcserélni épen úgy, mint a »német«, »tót«, »olasz« helynevek helyett Deutsch, Szláv, Taliano neveket használni.” A *román* kapcsán a CZUCZOR–FOGARASISZÓTÁR utal az eredeti ’újlatin népek’ jelentésre: „tulajdonképpen am. római (romanus) vagyis római eredetű; milyenek az olaszok, spanyolok, portugálok, francziák (együtt: nyugoti románok), oláhok (keleti románok)”, de az újabb, jelentésszűküléssel alakult szemantikai tartalom is megjelenik a szócikkben: „a keleti román, közönségesen: *oláh* értetik alatta”. Az *oláh*-val kapcsolatban hasonló meghatározást olvashatunk BALLAGI MÓR szótárában (1873): ’a dákok és a római gyarmatoktól származott népből való’, míg figyelemre méltó a *román* szócikk jelentésmegadása, amely a főnév szemantikai tartalmának változására is utal. Elsőként mint melléknevet adja meg „általában” megszorítással ’a latin fajhoz tartozó’-ként, majd mint főnevet „különösen” megjegyzéssel az ’oláh’ jelentését írja le. A mai nyelvhasználatban az ÉrtSz. szerint a *román* közszó ’tömegében Románia területén lakó, latin eredetű nyelvet beszélő délkelet-európai nép’ jelentésű, az *oláh* használata kapcsán viszont a II. világháború utáni időszakról sovíniszta érzületről beszél, azaz pejoratív szemantikai tartalomra utal.

A két népnév az ómagyar kor második felében szinonimaként élhetett együtt, ám az *oláh* lassan visszaszorult a használatban, s a kérdéses etnikum megnevezésére a magyar nyelv a *román* lexémát egyre fontosabb szerephez juttatta. E nyelvi változásnak bizonyára nyelven kívüli okai lehettek. Az *oláh*-nak nevezett népcsoport tagjaiból talán éppen nomád, vándorló pásztorkodó életmódjukból következően hiányozhatott az összetartozás érzése, az ún. „mi-tudat”, s miután a 15–16. században nagyjából sikerült e népcsoport nagyobb részét helyhez kötni (az egész folyamat a középkor végéig eltartott),⁶ az eredeti pásztorkodó életmód lassacskán eltűnt, pedig ez az *oláh* népnév használatában meghatározó jelentőségű lehetett.⁷ Mindezen külső, nyelven kívüli folyamatok okozhattak a nyelvhasználatban, névhasználatban is bekövetkező változást: az *oláh* lexéma egyre inkább a szókincs perifériájára került, és napjainkra csupán valamiféle gúnynev-

⁶ Még a XVI. században is találhatunk olyan hivatalos jelentést, amely arról szól, hogy a románok a hegyekben és az erdőkben pásztorkodnak (MAKKAI 1987: 313, illetve 314–316, 341).

⁷ MAKKAI LÁSZLÓ Erdély népességi viszonyait vizsgálva állapítja meg egy helyen a magyar nyelvben használatban lévő *oláh* névforma kapcsán, hogy bár az erdélyi „Nyaláb vár tartozékai közt 1378-ban 4 magyar és 6 »oláh« falut sorolnak fel, az »oláh« elnevezés azonban ez esetben nem népiséget, hanem pásztorfoglalkozást jelent, mert a 6 falu közül 4 bizonyíthatólag rutén lakosságú volt” (1943: 395).

ként, sértő megnevezésként maradt meg (vö. OSVÁTH 2003: 55). Mindemellett pedig a *román* volt a népcsoport önelnevezése is, s ez a tény szintén erősíthette a magyar nyelvben lezajló folyamatot.

2. *olasz, francia*

A korai latin nyelvű források által *Latinus* vagy *Gallicus*, a német kútfőkben *Wallen* (német birodalmi, francia nyelvű alattvalók) néven említett népességet az ómagyar kori magyar nyelvhasználók az *olasz* megnevezéssel illették. Ennek eredete ugyanarra az ősszl. **volchъ*, déli szláv *vlachъ* töre megy vissza, mint az *oláh* népnév. Nyelvünkben eredete a névvégi *sz* hangból következtethetően valamely déli szláv nyelvre vezethető vissza, közvetlen forrása a szerbhórvát vagy szlovén többes számú *Vlasi* forma lehetett (vö. TESZ., KNIEZSA 1955: 359, 360, MAKKAI 1987: 241). A szó a magyarba eredetileg *β* kezdőhanggal kerülhetett át.

A népnév korabeli szemantikai tartalma tehát eltér a maitól, mivel a szó összefoglaló értelmű volt, és a 'nyugati újlatin nyelven beszélő' (TESZ., BÁRCZI 1938: 6, KNIEZSA 1943: 192, Adatok 30) etnikumokat értették rajta. A lexéma tehát nem jelzi egyértelműen, hogy egy adott településnév kapcsán melyik neolatin nyelvet beszélő népről lehet szó, de mivel nagyobb számban vallonok érkeztek a Kárpát-medencébe, a magyar nyelvű *olasz* jelző többnyire rájuk utalhat. Az etnonima által jelölt újlatin népcsoport pontosabb felderítése azonban nem feltétlenül reménytelen vállalkozás. Az idegen lakosság betelepülésének vagy betelepítésének történeti forrásokban megjelenő részletes leírásán túl segítséget nyújthatnak például a település lakosságának személynevei is: a hozzájuk kapcsolott, mellettük jelzőként gyakran megjelenő *gallicus*, maguk a *Jaan*, *Jahan*, *Gyan*, *Gyaan* személynevek, valamint az, hogy a *franca* szó vallon, a *lombard* jelző pedig olasz népességre vall.

A történeti kútfők alapján Magyarországon az *olasz*-nak mondott etnikummal a 11. század végén már biztosan számolhatunk. Feltűnő, hogy a kereskedő és kézműves foglalkozást űző csoportjaik zömmel azokban a városokban telepedtek meg, amelyek a tatárjárás előtt játszottak fontos szerepet (Eger, Esztergom, Nagyvárad, Óbuda, Pécs, Székesfehérvár), míg hiányoznak a tatárjárás után felemelkedő, jelentőssé váló városokban (Buda, Kassa, Nagyszombat, Pozsony, Sopron), amelyek kialakításában és felvirágoztatásában a németségnek volt döntő szerepe. A tatárjárást követő időszakban e népcsoportoknál is a magyarságba való beolvadás volt a jellemző, ez alól kivételt jelenthettek az Eger környéki olaszok, akik a középkor végéig őrizték etnikai hovatartozásuk tudatát (vö. KRISTÓ 2003: 167–177).

Az *olasz* lexéma anyagom nagyjából félszáz településének több mint két és fél száz névadatában van jelen. Előfordulása igen koránról adatolható: elsőként Baranya vármegyében, 1181-es datálással bukkan fel *Olasz (Uloz)* falu nevében (Gy. 1: 352, Adatok 30: 31). Földrajzi tekintetben kirívó sűrűsödési pontokat nem talál-

lunk, az időbeli viszonyokat figyelve viszont azt láthatjuk, hogy vizsgált népnevünk a tatárjárás előtt Baranya, Bihar, Esztergom, Küküllő, Szerém és Zemplén megyék településneveiben jelenik meg. Szepes, Beszterce és Erdélyi Fehér vármegyék néhány településének neve vagy teljes egészében, vagy egyik névrészében *Walldorf ~ Wallendorf* formát mutat, ami egyértelmű vallon lakosságra vall (vö. KRISTÓ 2003: 176). Szintén ezt jelzi Baranya megye *Olaszárpád* településének egyik, a pápai összeírásban (1332–5/Pp.Reg.) olvasható *Arpad Gallico* névalakjának második névrésze is (Gy. 1: 271). A szerémségi *Nagyolaszi* nevének latinosított *Franca uilla* (1193) alakjában megjelenő *franca* viszont francia népességre utal (Adatok 30: 40).

A latin eredetű 'francia ember' jelentésű, a magyarban elterjedt *franc* népnév a középkori hazai latinban használt *Franci* [t. sz.] 'frankok; franciák' jelentésű névalak végén álló többes számú nominatívuszi *-i* toldalék helyére illesztett magyar többesjellel alakult ki: lat. *Frances, Franci* > *francok* (TESz.).⁸ A szintén magyar nyelvű használatban megjelenő, településneveinkben azonban hiányzó *francus* a *dánus, gótus* mintájára kapta meg a latin *-us* végződést (i. m.). Első előfordulása az 'itáliai ember' jelentésűvé lett *olasz*-hoz képest egy jó évszázaddal későbből mutatható ki személynévi használatban (1484: *Philippus Franczus*, TESz. *franc¹*). A mai *francia* 'francia ember' szemantikai tartalmú lexémáról viszont etimológiai szótárunk csupán a 17. század elejéről (1602–1605, TESz.) tud, s Franciaország nevéből történt elvonással magyarázza. Etonimaként való használatát hátrálthatta a korábbi, a 15. század elejéről adatolható, jelentéstapadással kialakult 'franciák betegsége' > 'vérbaj' szemantikai tartalmú lexéma megléte (1413: *Benedictus dictus ffranchias*, TESz.). SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótára (1611) még nem tartalmazza a népnévet, benne kizárólag a 'Gallico morbo infectus', azaz a 'francia fertőző betegség' jelentésű *frantzus* szócikk olvasható. A PÁPAI PÁRIZ-szótárban (1801) emellett egy másik, a *frantzuz* címszó is megtalálható, amely alatt már a 'Gallus, Francus' népnévi jelentést találhatjuk. Lényegében ugyanezt láthatjuk KRESZNERICS művében (1831) is, amely a *francz* és a *francia* lexémákat két önálló szócikkben közölve tesz különbséget. Az előbbi mutatja a fentebb említett betegség, a 'Morbus gallicus' magyar elnevezésének, míg az utóbbinak a népnévi használatát jelzi 'Gallus' szemantikai tartalommal. BALLAGI (1873) a *francia* lexémát egyértelműen etnonimaként értelmezi: 'gall és latin származású nép, mely Franciaországban lakik'.

Megjegyzendő, hogy 'francia ember' jelentéssel a latin eredetű *gall ~ gallus* szó is előfordult nyelvünkben, amelynek az első adata a 18. század közepéről való (1756: *Gallus*, TESz.), tehát jóval későbbi, mint az előbb mondott *francia*. A *gall* önálló címszóként azonban egyik fentebb mondott 19. századi szótárunkban

⁸ A magyar *frank* 'frank ember' szemantikai tartalmú népnév etimológiailag összetartozik a *franc* szóval, a latinos m. R. *frankus* alak *-us* névvégének elhagyásával jött létre (TESz.).

sem szerepel, a korban tehát a magyar nyelvben népnévként nemigen lehetett szokásosan használatban. Mára ennek a jelentéstartalma is megváltozott, hiszen inkább a történelemtudomány szaknyelvi szavaként az ókori Gallia területén élő kelta nyelvet beszélő és a népvándorlás korában a római birodalom más népeibe beleolvadt lakosokra használják. E mellett pedig az irodalmi nyelvben is megjelenik, de esetleg gúnyos használatban is előfordulhat (vö. ÉrtSz.).

Az *olasz* etnonima személynévként korai adatolású: az ÁSz. legkorábbi előfordulásaként a 12. század első harmadának környékéről (1138/1329) idézi az *Vlos ~ Wlos* névformákat (vö. TESz.). A *francia* népnév ebből a korai időből közszói előzmény híján természetesen nem adatható, de a *Frank, Franc, Franch, Franck*, illetve a *Franco, Franko, Francu* és a *Franca* névformák (ÁSz.) bizonyára a *francia* előzményének tekinthető, korábban már említett *franca* megfelelésének tarthatók.

Családnévi használatban az *olasz* legkorábbi adatát KÁZMÉR 1374-ből idézi (*Olaz*, RMCsSz.), s a szótár az általa felölelt négy évszázadból másfél hasábon át még számos további adatot közöl. Napjainkban a tízmilliónyi magyar állampolgár közül 2561 viseli az *Olasz ~ Olász* stb. családnévet (HAJDÚ 2010: 354). A nyelvünkben közszóként is későn megjelenő *francia* etnonima családnévként is későn, csak 1720-ban jelentkezik az írott forrásokban (Franciscus *Franczia*, RMCsSz.), ráadásul ezen a néven kívül a szótár mindössze egyetlen adatot tud felmutatni. Ma ennél azért gyakoribbnak látszik a 413 magyar személy által viselt *Francia ~ Franczia ~ Francia-Kis* családnév.⁹

Régi szótáraink jól mutatják, hogy az *olasz* népnév jelentésváltozásának folyamata a 17. századra már teljesen lezárult. A század elején született SZENCZI MOLNÁR-műben (1611), illetve a későbbi PÁPAI PÁRIZ-féle munkában (1801) és a KRESZNERICS-műben (1831) 'Italus'; a CZUCZOR-FOGARASI-szótárban (1862) 'Itáliának földére való, vagy anyai nyelvére nézve annak lakóihoz rokon'; BALLAGI MÓRNÁL (1873) pedig 'Itáliából származott személy' jelentéssel szerepel. Az ÉrtSz. pedig az etnonima mai szemantikai tartalmát a következőképpen határozza meg: 'tömegében az Appenini-félszigeten és attól északra az Alpokig élő, újlatin nyelvet beszélő nép'.

Az etnonima mai közszói használatában az ómagyar kori állapothoz képest tehát jelentésszűkülés figyelhető meg, s e változás bizonyára a különböző újlatin etnikumok egyértelmű megnevezésének igénye miatt mehetett végbe, azzal párhuzamosan, hogy a magyar nyelv újabb lexémákat kezdett használni a többi ide tartozó népre vonatkozóan. Az *olasz* etnonima ma csupán 'olaszországi (itáliai) ember' jelentéssel bír. Ezt a szűkebb jelentést a TESz. legkorábban a 14. század utolsó harmadából származó Jókai-kódex (1372 u./1448 k.: *olaz*) szövegéből

⁹ Dolgozatomnak a népnevek mai családnévekként való használatára vonatkozó azon adatait, amelyek nincsenek benne HAJDÚ MIHÁLY 2010-es enciklopédiájában, HAJDÚ MIHÁLY szíves közlése alapján adom meg, ez úton is köszönöm a segítségét.

mutatja ki. A RMGL. legkorábbi előfordulását *olaz* alakban a Schlägli Szójegyzékből 1405 k.-ról adatolja a *gallicus* megfelelőjeként, majd a Soproni Szójegyzékből 1435 k.-ról idézi a *Galic* magyar alakjaként, s Murmellius 1533-as lexikona jelzi az *Italus* magyar fordításaként az *Olas* névformát.

3. német, szász, bajor, sváb

3.1. A *német* népcsoport már a honfoglalás előtt is jelen volt a Kárpát-medencében, de nagy részük közvetlenül a magyarok megérkezése előtt kivonulhatott onnan. A 10. századtól azonban — főleg István király felesége, Gizella kíséretében — számos német bevándorlóval számolhatunk, akik zömmel a Dunántúlon és a Felvidék nyugati területein telepedhettek meg. Jelentősebb betelepülés azonban a 12. század elejére valószínűsíthető, s ettől kezdve folyamatosan, az egész középkoron át számolhatunk e népcsoport beáramlásával. Nagyobb csoportjaik az ország területének gyéren lakott keleti és északi vidékein, Erdélyben és a Felvidéken, illetve az Alföld peremterületein vertek gyökeret (vö. KRISTÓ 2003: 121–165, MAKKAI 1987: 247, KMTL. *németek*). E népesség összefoglaló neve a *német* volt.

Német etnonimánk szláv eredetre vezethető vissza, vö. bolg. *нѣмѣцѣ*, szb-hv. *Némac*, szln. *Némec*, szlk. *Nemec*, or. R. *нѣмѣцѣ*. A régi oroszban 'idegen', a többi szláv nyelvben 'német' jelentéssel éltek. A feltehető összl. **němьць* vagy a **němь* 'beszélni nem tudó' melléknév származéka, vagy egy kelta törzsnév átvétele (TESz.), bár ez utóbbi elképzelést KNIEZSA földrajzi okok miatt nem tartja elfogadhatónak (1955: 355). A közvetlen átadó nyelv nem határozható meg, az átadás idejét pedig arra a korszakra tehetjük, amikor hangrendszerünkben még hiányzott a *c* hang, ezért a lexéma végére hanghelyettesítéssel *t* került (vö. *marót* ~ *maróc*). Első előfordulását etimológiai szótárunk helynévből idézi, legkorábbi közszoói említését pedig 1372-ből *nemet* formában adatolja (TESz.).

A *német* lexéma településneveinkben gyakori előfordulása, az általam összeállított ómagyar kori névkorpuszban több mint száz település nevében több mint nyolc és fél száz adatban van jelen. Legkorábbi előfordulását egy +1086-os datálású hamis oklevélben olvashatjuk a Veszprém megyei Németi (*Nemti*) elnevezéseként. Az első eredeti oklevélből származó s bizonyosan ide vonható adat a 13. század közepéről való, s a Nyitra megyében található Nemcsény ~ Németi (1235: *Nemchen*, 1283: *Nympty*), a későbbi Nyitranémeti település megnevezése. A népnév településnevekben való megjelenésének sűrűsödése a 13. század második felétől tapasztalható, de a legtöbb első előfordulással a 14. század első felében találkozhatunk.

Személynévként a korai időktől fogva alkalmazzák. Legkorábbi megjelenését az ÁSz. *Nemty* alakban 1240/1244/1325-es datálással mutatja ki. Ehhez kapcsolódóan meg kell azonban jegyezni, hogy az Árpád-korból a *Nemti* csakis nemzetségnévként adatható, más személynévi használata nem mutatható ki. Csa-

ládneveink között a névfajta megjelenésétől kezdve folyamatosan jelen van, a RMCsSz. 1364-től (*Nemetgywrghfeld*, 1367: Nyklinus *Nemeth*) két hasábon keresztül sorolja az ide tartozó névadatokat. A mai magyar állampolgárok közül 97 943-an viselik ezt a családnevet *Németh* ~ *Német* ~ *Nemeth* stb. alakban (HAJDÚ 2010: 347).

Korai szótáraink közül a SZENCZI MOLNÁR- (1611), a PÁPAI PÁRIZ- (1801) és a KRESZNERICS-féle munka (1831) a *német* lexémát 'Germanus, Teuton, Alemannus' jelentéssel mint közszót, népnevet említi, BALLAGI munkája (1873) pedig 'németországi születésű, odavaló lakos, onnan származott személy' jelentését közli. A CZUCZOR–FOGARASI-szótár (1862) a magukat *Deutsch* néven nevező nép jelölőjének mondja a lexémát. A *német* etnonima jelentését a mai magyar nyelvben az ÉrtSz. szűkebb és tágabb értelemben is megadja. Szűkebb jelentése szerint 'tömegében a mai Németországban élő, az egyik legelterjedtebb germán nyelvet beszélő nép', tágabban pedig az 'e nyelvet beszélő és a történelem folyamán különféle államokat alkotó, manapság is több európai államban élő népcsoportok közül vmelyik, ill. ezek együttvéve'. Tehát közszóként összefoglaló jelentése ma is használatban van: földrajzi helyzettől és nyelvjárási eltérésektől függetlenül a német nyelven beszélőket nevezzük meg vele.

3.2. A 12. század első harmadára a német birodalom különböző területein jelentősen felduzzadt népfélesleg egy részét II. Géza hívta be és telepítette le Dél-Erdély ritkán lakott vidékeire, legkorábban a mai Nagyszeben környékére és attól keletre az Olt völgyébe. Ez volt az első olyan nem magyar néptömeg, amely ezen a vidéken nagyobb, zárt területen telepedett le (vö. MAKKAI 1943: 339, 1987: 296). Ezt a népséget jelölte a korai történeti kútfőkben a latin nyelvű *hospes* és a *teuton*, illetve a *flandrenses* és a *latinus* név. Adatbázisom egyetlen helyén találkozhatunk a *hospes* lexémával (1273: *hostes de Nymty*, Németi, később Szatmárnémeti, Szatmár vm; ComSzat. 150, RegArp. 2287), amely azonban a településnévnek nem része, névalkotó szerepe nincs, csupán a lakosság idegen etnikumára utal, s valójában nem is tekinthető népnévnek. Meg kell ugyanis jegyeznünk, hogy a *hospes* 'vendég' lexéma általában is használatos volt a külföldről betelepülők megjelölésére (vö. KMTL. *hospes*, *németek*). A *teuton* (vö. KMTL. *német lovagrend*) viszont már névalkotó lexémaként is szerepel a *német* népnév latinra fordításának eredményeként, a beszélt nyelvben tehát a *német* etnonima állt mögötte. A 13. század elejétől egyetlen Szatmár vármegyei helynévben (1216/XVIII., 1216/1391>1391: v. *Theutonicorum*, NÉMETH 199, ComSzat. 150, Németi, később Szatmárnémeti), illetve az ország északi megyéi közül a 14. század elejétől Szepes (1320: *Gargou Theutonicalis*, AOkt. 5: 352/916, 1342: *Nemetgorgow*, AOkt. 26: 161/190, Németgörgő; 1326: *villa Theotonicalis*, AOkt. 10: 79/84, *Thewtum*, *villa Teutonicalis*, AOkt. 10: 227/362, Németfalu), Hont (1331: *Domanik Theutonicali*, Gy. 3: 191, A. 2: 534–535, AOkt. 15: 108/191, Németdomanyik) és Zemplén (1363: *Vykanyo teuthonicalis*,

Cs. 1: 351, 1474: *Nemethkanyo*, Cs. 1: 351, Német(új)kányó) egy-egy településének a nevében van jelen.

Korai szótáraink közül SZENCZI MOLNÁR műve (1611), PÁPAI PÁRIZ könyve (1801), KRESZNERICS munkája (1831), a CZUCZOR–FOGARASI- (1862) és a BALLAGI-féle szótár sem tartalmaz ilyen szócikket. Az ÉrtSz. e lexémát a történettudomány szakszavának mondja, s 'eredetileg a mai Németországnak Dániával határos részén élt ókori germán néptörzs' jelentését adja meg, illetve a mai köznyelvben a 'német' jelentéstartalmú használatát gúnyosnak mondja. Magam azt gondolom, hogy a *teuton* lexéma nem tartozott sem az ómagyar nyelv, sem a későbbi magyar köznyelv népnévi elemei közé. A korai okleveleinkben említett településnevekbe a *német* etnonima latin nyelvű megfelelőjeként, mintegy „hivatalos” nyelvi formaként került be. Ezt támaszthatja alá a belőle kialakult személy- és családnevek teljes hiánya mind a régiségben, mind a mai névrendszerben. Személynévi használatát sem az ÁSz., sem a RMCsSz. nem regisztrálja, és mai névkincsünkben sincs nyoma.¹⁰

3.3. A fentebb már említett *hospes*, *teuton*, *flandrenses* és *latinus* (vö. KMTL. *hospes*, *németek*, *szászok*, *flamandok*) nevekkel jelölt népcsoportok elnevezésére a későbbiekben a *szász* lexéma válik általános használatúvá, amely KRISTÓ szerint a forrásokban 1206-ban bukkan fel először, majd 1231-től meghatározó nevékké válik. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a szó nem a vele jelölt népesség eredetére utal, hanem sokkal inkább a kiváltságolt jogi státusukra, amelyet az 1224-es Adreanum foglalt írásba (2003: 125). Ez a népcsoport nagyobb tömegben Dél-, majd Észak-Erdély vidékén telepedett le kezdetben nem összefüggő területen, később azonban a folyamatos betelepülések következtében a 13. század második felében kialakult a két területen egy-egy összefüggő szász tömb, a déli vidéken a Királyföld, a tulajdonképpeni Szászföld (KÓSA–FILEP 1975: 129). Az eredetileg sokféle németből álló népesség itt válik azután egységessé nyelvében (nyelvjárásában), kultúrájában és etnikai identitástudatában. Hasonló jelentős betelepülés figyelhető meg a 13. század első harmadától kezdve, de még a 14–15. század folyamán is a Felvidéken (vö. MAKKAJ 1987: 299). A betelepülés mértéke a tatárjárás után kiemelkedő jelentőségű a szepességi területen (KÓSA–FILEP 1975: 177), ahol azonban az erdélyihez hasonló összefüggő szász tömb nem alakult ki.

A *szász* népnév eredete vitatott. Egyes vélemények szerint a német nyelvből származik, vö. aln. *Sasse*, *Sass*, középaln. *Sasse*, ir. ném. *Sasche* 'Szászország lakója, szász férfi'. Ez pedig a latin *Saxo*, *Saxon* 'szász' népnévvel függ össze. Hangtani érvek alapján (a magyar nyelv régi német jövevényszavaiban a német *s*-nek mindig *zs* és *s* felel meg, soha nem *sz*) azonban KNIEZSA ISTVÁN (1955:

¹⁰ A mai magyar népességben 12 *Teutsch* családnevű személy él. Nevük a *teuton*-nal azonos töre visszavezethető *Deutsch* alakváltozata.

492) és a TESz. is inkább szláv eredetűnek mondja, vö. szb-hv. *Säs*, szln. *Sás*, cseh, szlk., le. *Sas* 'szász férfi'. Etimológiai szótárunk a *szász* első megjelenését helynévből idézi, első köznévi előfordulását pedig 1405 körülről adatolja „saxo: *zaz*” formában a Schlägli Szójegyzékből (TESz.).

Ennek a lexémának korszakunk több mint félszáz településének több mint háromszáz névadatában van névalkotó szerepe. Közülük legkorábban egy Torda megyei helynévben történik utalás latin megnevezésével a *szász* népeiségre, amikor egy 1177 körülről származó oklevél *Saxoniauara* nevű helyről beszél (Cs. 5: 702, Adatok 29: 20). A *szász* lexéma névanyagunkban három vármegye településneveiben látszik jelentősebbnek, mégpedig Torda, Küküllő és Erdélyi Fehér megyékben, amelyek egymás mellett, Erdély déli részén fekszenek. A nevek (egyetlen kivétellel) a 13. század második felétől adathatók, de nagyjából kiegyenlített arányban tűnnek fel a 13., a 14. és a 15. században, ami a népeiség folyamatos betelepülésére utalhat.

Személynévi használatát illetően az ÁSz. adatai nem látszanak kellően megnyugtatónak, ugyanis a *Zaz* címszó alatt csupán egyetlen helynévi adatot találunk (1287: ad metam *Zaz*), s egy másik, a *Sas* címszóhoz utal minket a szótár. Itt azonban kizárólag *Sas* és *Saas* adatokat találunk, amelyek a *szász* lexéma korabeli helyesírását, valamint a korabeli helyesírási gyakorlatot tekintve inkább más tőből származó neveknek tűnnek. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a kor írásossága alapján a hely- és személynevekben általában is gondot okozhat az összességében gyakran megjelenő *szász*, *sas*, *sás* és *szász* szavak elkülönítése. A fent idézett példánál meggyőzőbbnek tűnik viszont a FNESz. által 1328/1329-ből idézett „Nicolaus dictus *Zaaz*” forma (FNESz., *Szász*). Családnévként a RMCsSz. először 1366–1377-es dátummal adatolja (Jacobi *Zaaz*), ez után pedig még további két hasámban sorakoznak a nevek. Napjainkban a tízmilliónyi magyar állampolgár közül 7555 viseli a *Szász* ~ *Szasz* családnevet (HAJDÚ 2010: 453).

Korai szótáraink közül PÁPAI PÁRIZ munkája (1801) a *szász* etnonima jelentését 'Saxo'-ként adja meg. KRESZNERICS műve (1831) ezt a szemantikai tartalmat a népcsoport lakhelyére történő utalással toldja meg SZENCZI MOLNÁR ALBERT-re (1611, 1621, 1708) hivatkozva: 'Saxo transylvanus', eszerint tehát a 17. századtól az erdélyi szászok megjelölésére használták. A CZUCZOR-FOGARASI-szótárban (1862) 'A német nemzet egyik ágának neve, mely a felső német-birodalomban, nevezetesen az úgy nevezett szász tartományokban honol. Innen származtak azon szászok is, kik Erdélyben a tizenkettedik század folytán telepedtek le.' Szinte ugyanezt a jelentésmeghatározást olvashatjuk BALLAGI MÓR munkájában (1873) is. Mint önálló etnikai csoport a szászság Magyarország területéről történelmünk során eltűnt, így a *szász* lexéma mai jelentését az ÉrtSz. mint „a németiségnek egykor önálló államot alkotó, ma már csak nyelvjárásában elkülönülő, a poroszoktól délre és nyugatra lakó csoportja”-ként határozza meg.

Etnonimaként a történettudomány használja „a középkor elején élt nyugati germán néptörzs (...) A frank uralom alá került szászok”, illetve az erdélyi, szepesi, illetve besztercei, brassói és lipcsei szászok jelölőjeként (ÉrtSz.). A köznap nyelvhasználatban etnikumjelölőként tehát kiveszett, hisz eltűnt a nép, amelyet vele a magyar nyelv megnevezett.

3.4. A Dél-Németország keleti részéről származó *bajorok* elnevezése korai településneveinkben nemigen van jelen. Az ómagyar korban csupán egyetlen Beszterce vidéki település, Németi (1332–1336/Pp.Reg.: *Nempty*, Királynémeti) 1332–1336. évi pápai összeírásban található három latinított névalakja (*Bauarica*, *Bavarica*, *Bananta*),¹¹ illetve ennek német nyelvű változata (*Bayersdorf* ’bajor falu’, Gy. 1: 562) tartalmazza e népcsoport nevét. Ebben az időben a magyarban a *bajor* etnonima nem szerepel ugyan névalkotó lexémaként, de a fenti névalakok miatt ezt a népvét is vizsgálat alá veszem. A TESz. a ’bajor ember’ szemantikai tartalmú közszo első biztos előfordulásának egy 1538-as *païor* alakot tart. A népnév a magyar nyelvben német, valószínűleg bajor-osztrák eredetű (vö. baj.-osztr. *baer*, *bajjer* ’bajor ember’, TESz.). A *b* és a *p* kezdetű alakok ugyanannak a középfelnémet kori bajor-osztrák szónak felelnek meg, s a magyarban való kétféle megjelenésének okát a felnémet kiejtésben kereshetjük, tudniillik az ottani zöngétlen media a magyar *p* és a *b* hang között hangzik (TESz.).

Személynévi előfordulását az ÁSz. nem regisztrálja, a TESz. azonban a 13. század elejéről — igaz, kérdőjellel — bizonytalanul ide tartozónak tekintve adatozza *Bayr* alakban (1213/1550). Családnévként legkorábban 1369-ben fordul elő (Herman *Paÿor*, RMCsSz.),¹² ezen kívül a KÁZMÉR által vizsgált korszakból még néhány (nagyjából fél hasábnyi) adat elősorolható. Ma Magyarországon összesen 4578 *Pajor* ~ *Bajor* ~ *Bayor* stb. családnévviselő él (HAJDÚ 2010: 44). Az alakváltozatok közül a zöngétlen mássalhangzóval kezdődő forma a legjellemzőbb, s szintén ennek az alaknak a döntő fölényét mutatják a RMCsSz. szócikkének adatai is.

A *bajor* korai szótáraink közül a SZENCZI MOLNÁR-munkában (1611), illetve a PÁPAI PÁRIZ-műben (1801) hiányzik, KRESZNERICS munkájában (1831) viszont már ’Bavarus’ jelentéssel szerepel. A CZUCZOR–FOGARASI-szótár (1862) zárójelben szintén megemlíti ezt a névformát, pontos jelentését pedig a ’a német nemzet egyik ága’-ként fogalmazza meg. Az etnonima jelentését BALLAGI MÓR (1873) is hasonlóképpen írja körül. A *bajor* lexéma szemantikai tartalma a mai magyar nyelvben az ÉrtSz. szerint ’a németségnek egykor önálló államot alkotó,

¹¹ A népnév korai használatban lévő latinus alakja a *bavar* ~ *bavarus* volt.

¹² A név alapjaként a *pajor* ’különféle bogarak, különösen a cserebogár puha testű lárvája’; ’háztalan csiga’ jelentésű lexéma aligha jöhet számításba, mert ezt az etimológiai irodalom későbbi átvételű nek mutatja, első előfordulását 1759-ből adatozza *pajod* formában, s a szlovák *pajed* ’lárva, pöndró’ lexemával összevethető jövevényszónak mondja (vö. TESz.).

ma már csak nyelvjárásában elkülönülő, Dél-Németország keleti részén lakó csoportja'. Tehát a közszó lényegében máig változatlan jelentésben él.

3.5. A *sváb* népnév német, közelebről valószínűleg bajor-osztrák eredetű, vö. ném. *Schwabe*, baj.-osztr. *schwab*, ném. T. *schwab* 'Svábország lakója' (TESz.). Alapja összefügg a lat. *Suevus* 'egy germán néptörzs tagja' főnévvel, de etimológiája a TESz. szerint nem egyértelmű. Etimológiai szótárunk első adataként 1414-ből idézi a Szepes megyei Sváb ~ Svábfalva *Zoap* névalakját (ennek azonban korábbi adata is van, lásd később), első köznévi előfordulását pedig 1538-as dátummal közli *Suab* alakban. E köznév elsődleges jelentése 'a németek egyik csoportjához tartozó személy' volt, később azonban jelentésbővülés eredményeként (nem csupán a magyar, de a környező nyelvekben is) 'német telepes, magyarországi német' szemantikai tartalmú szóvá lett.

A török hódoltság utáni időszakban újabb jelentős német betelepedés figyelhető meg. Az újonnan érkezők a Német Birodalom legkülönbözőbb részeiről származtak. Az első, még a 17. század végén érkezett telepesek túlnyomórészt a svábok lakta tartományokból, Schwabenből és Württembergből jöttek (vö. BINDORFFER 2001).

Ismereteim szerint az ómagyar korban a *sváb* lexéma egyetlen település névének létrehozásában vett részt. A fentebb már említett Szepes vármegyei Sváb ~ Svábfalva több mint 20 adata közül a legkorábbi *Suap* alak 1317/1327-es dátummal szerepel (AOkt. 4: 236/624, A. 1: 445–448). Ez a korai megjelenés esetleg azzal magyarázható, hogy e településnévben a népnévből személynévvé lett lexéma szerepel. A személynévi használatra az ÁSz. 1274-ből közöl adatot ugyancsak *Suap* formában.

A *sváb* népnév családnévben későn adathozható, legkorábbi előfordulását KÁZMÉR 1715-ből idézi (Laurentius *Svab*, RMCsSz.), amit talán a név viszonylagos ritkasága magyaráz: a szótár által átfogott négy évszázadból ezen kívül mindössze öt másik névadatot ismerünk. Ma a tízmilliónyi magyar közül mindössze 690 személy viseli a *Sváb* ~ *Schjváb* ~ *Schwáb* ~ *Schwab* ~ *Schvab* családnévet.

A *sváb* címszó korai szótáraink közül a SZENCZI MOLNÁRÉBAN (1611) és a PÁPAI PÁRIZÉBAN (1801) még nem szerepel, de a KRESZNERICS által összeállított munkában (1831) már megtalálhatjuk, ahol a lexéma 'Svevus' jelentésben szerepel, azaz egy Germániában élő néptörzs vagy népegyesület (vö. FINÁLY 1884) neve. A CZUCZOR–FOGARASI-szótár (1862) a 'Svábföldön született, vagy onnan érkezett német', illetve a 'külföldről bevándorolt, Magyarországon megtelepedett német' jelentését adja meg, s megjegyzi, hogy ez az etnonima szolgált az újonnan beköltöző németeknek a régtől fogva az országban élő németségől (a szepességi és erdélyi szászoktól) való megkülönböztetésére. A népnévnek a magyar nyelvben történt meggyökeresedését tehát ez indokolhatta. BALLAGI MÓR (1873) a lexéma általában használt összefoglaló jelentését írja le az elsőként a 'minden német nemzetiségű egyén, aki Magyarországon lakik' jelentés megadá-

sával, de speciálisabb szemantikai tartalmat is ismer, amelyet 'a Svábföldön lakó, vagy ottszületett német egyén' formában fogalmaz meg. Az ÉrtSz. 'a német-ségnek a bajoroktól nyugatra, Svájc határától északra lakó, délnémet nyelvjárást beszélő csoportja', illetve 'a török hódoltság után Buda és Pest környékére, a Bakonyba, Tolna és Baranya megyébe, Szatmár vidékére, a Bácskába és a Bán-ságba különféle vidékekről telepített németek' jelentést adja meg. Ugyanakkor ez a szótár az etnonima kapcsán már „barátságatlan érzületet kifejező szóhasználat”-ról is beszél az általában a magyarországi németek, illetve a magyarrá vált leszármazottaikkal kapcsolatos alkalmazáskor. Hasonló mellékjelentésre OSVÁTH a lexéma további jelentéstágulásáról szólva utal: a svábság a szászokénál kisebb társadalmi presztízssú népcsoport volt, ami azért alakulhatott ki, „mert a város-lakó szászokkal ellentétben többségükben földművelő falusiak, parasztok voltak. A *sváb* szó a mai magyarban esetenként pejoratív színezetű, ilyenkor jelentésbővítéssel a németországi németeket is magában foglalja. A hazai falusi németek ezt a szót önelnevezésként használják, s csökkent önértékelésükre utal az a tény, hogy idősebbjeik az általuk használt nyelvjárást nem tartják igazi németnek, »csak« svábnak.” (2003: 61).

RÁCZ ANITA

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár*. 1–6. NAGY IMRE szerk. Budapest, 1878–1891. 7. TASNÁDI NAGY GYULA szerk. Budapest, 1920.
- Adatok = KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ (1973): *Adatok „korai” hely-neveink ismeretéhez 1*. Acta Historica Szegediensis Tomus 44. Szeged, József Attila Tudományegyetem.
- AOkt. = KRISTÓ GYULA szerk. (1990–): *Anjou-kori oklevéltár*. 1–. Budapest–Szeged.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN (2004): *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÁÚO. = WENCZEL GUSZTÁV (1860–1874): *Árpádkori új okmánytár*. 1–12. Pest, [később] Budapest.
- BALLAGI MÓR (1873): *A magyar nyelv teljes szótára, melyben az egyes szók különböző értelmének körülírás általi szabatos meghatározásán kívül különös figyelem van fordítva azoknak szójárásos, közmondási, irodalmi stb. használatára, valamint a szak-tudományi és iparbéli műszókra is*. 1–2. Pest. Hasonmás kiadás: Budapest, Nap Kiadó, 1998.
- BÁRCZI GÉZA (1938): *A magyar nyelv francia jövevényszavai*. Budapest.
- BINDORFFER GYÖRGYI (2001): A magyarországi németek hazaképe. *Barátság* 8/2: 3151–3153.
- ComSzat. = GEORG HELLER (1981): *Comitatus Szathmariensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A, Die historischen

- Ortsnamen von Ungarn 14. München, Finnisch-Ugrisches Seminar an der Universität.
- CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS (1862–1874): *A magyar nyelv szótára*. Pest, [később] Budapest.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ (1890–1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 1–3., 5. Budapest.
- DEÉR JÓZSEF (1943): A románság eredetének kérdése a középkori magyar történetírásban. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk.: *Magyarok és románok 1*. Budapest, Athenaeum. 94–110.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk. (1959–1962): *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1–7. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FINÁLY HENRIK (1884): *A latin nyelv szótára*. Budapest.
- FNESz. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, javított és bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY (2010): *Családnevek enciklopédiája. (Leggyakoribb mai családneveink)*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- JAKÓ ZSIGMOND (1940): *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. (2005): *Korai magyar helynévszótár. 1000–1350. 1. (Abauj–Csongrád vármegye)*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk. (1994): *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943): Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk.: *Magyarok és románok 1*. Budapest, Athenaeum. 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955): *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÓSA LÁSZLÓ–FILEP ANTAL (1975): *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KRESZNERICS FERENC (1831): *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. 1–2. Buda.
- KRISTÓ GYULA (2003): *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- MAKKAI LÁSZLÓ (1943): Erdély népei a középkorban. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk.: *Magyarok és románok 1*. Budapest, Athenaeum. 314–440.
- MAKKAI LÁSZLÓ (1987): Erdély a középkori Magyar Királyságban (896–1526). In: KÖPECZI BÉLA főszerk.: *Erdély története*. 1–3. Második kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 235–408.
- MAKSAI FERENC (1940): *A középkori Szatmár megye*. Budapest.
- NÉMETH PÉTER (2008): *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.

- OSVÁTH GÁBOR (2003): Ország- és népnevek problémái a kultúraközi kommunikációban. *Szakmai Füzetek* 12: 55–69.
- PÁPAI PÁRIZ FERENC (1801): *Dictionarium Ungaro-Latino-Germanicum*. Pozsony.
- RÁCZ ANITA (2005): *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 113–127.
- RÁCZ ANITA (2010): Törökségi népek elnevezései régi magyar tulajdonnevekben. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok* 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II/1. SZENTPÉTERY IMRE szerk. Budapest, 1923–1943. II/2–3. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN szerk. Budapest, 1961. II/4. BORSA IVÁN szerk. Budapest, 1987.
- RMCSz. = KÁZMÉR MIKLÓS (1993): *Régi magyar családnevek szótára. (XIV–XVII. század)*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- RMGL. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR szerk. (1984): *Régi magyar glosszárium. (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1611): *Dictiones Ungaricae, summo studio collectae et Latine conversae*. Hanau.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1621): *Dictionarium Ungarico-Latinum innumeris vocibus Ungaricis formulisque loquendi Latine redditis, cui inspersa sunt usitata pro- verbia Ungarica, cum aequipollentibus Adagiis Latinis*. Heidelberg.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1708): *Dictionarium Ungarico-Latino-Germanicum, innumeris vocibus ungaricis Formulisque loquendi Latine redditis, Nunc quarta vice locupletatum. Cui inspersa sunt usitata Proverbia Ungarica, cum aequipollentibus Adagiis Latinis: Quae omnia sub initiali, vel praecipua Adagionis Ungaricae voce facile reperiuntur*. Noriberg.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1967–1984): *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. 1–3., 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ ford. (1999): Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999.
- Zs. = MÁLYUSZ ELEMÉR összeáll. (1951–2007): *Zsigmondkori oklevéltár*. 1–10. Budapest, Akadémiai Kiadó.